

Провізіон Т. О.,
аспірантка кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного
права Маріупольського державного гуманітарного університету,
головний консультант відділу правового забезпечення підготовки
проектів актів Конституційного Суду України Управління
правової експертизи Секретаріату Конституційного Суду України

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮСТИЦІЇ: ЗАРУБІЖНИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Анотація. У статті подається ретроспективний та порівняльно-правовий аналіз інституціоналізації конституційної юстиції, наводиться характеристика української моделі цього інституту.

Аннотація. В статье дается ретроспективный и сравнительно-правовой анализ институционализации конституционной юстиции. Приводится характеристика украинской модели этого института.

Annotation. The article deals with the retrospective and comparative analysis of the institutionalization of the constitutional justice. The author also gives the characteristics of the Ukrainian model of the mentioned institute.

Постановка проблеми. Багато хто відзначає, що ХІХ століття було століттям парламентів. ХХ ст. – у сенсі державних інститутів – століття конституційної юстиції. У післявоєнний період створення конституційного суду стало майже обов'язковим атрибутом конституції будь-якої сучасної держави, яка вважала себе демократичною. Конституційний суд покликаний забезпечувати верховенство конституції та визначати пріоритети для всієї правової системи держави. Саме цим пояснюється широкий інтерес громадськості та наукових шкіл до цього інституту. Конституційний Суд України функціонує вже понад 13 років, і наразі актуальності набувають питання удосконалення засад його діяльності, що сприятиме наближенню конституційної юстиції до потреб сучасного суспільно-правового життя.

Ступінь наукової розробки теми. Дослідженню теоретичних та практичних питань функціонування конституційних судів приділяли увагу такі вітчизняні й російські вчені-конституціоналісти, як М. Бондарь, М. Вітрук, В. Гергелійник, М. Кельман, М. Савенко, М. Савчин, В. Скомороха, Б. Страшун, М. Тесленко, Т. Цимбалістий, тощо. Загальнотеоретичні, історичні й компаративні аспекти діяльності конституційної юстиції досліджували також О. Мироненко та В. Шаповал.

Метою статті є дослідження процесів інституціоналізації органів конституційної юстиції в Україні та зарубіжних державах.

Викладення основного матеріалу. Велике значення для визначення сутності й характеристики будь-якого конституційно-правового інституту

має з'ясування загальних закономірностей його виникнення та становлення цього інституту. Таким чином, здійснення історичного та компаративного аналізу закономірностей виникнення та становлення інституту конституційної юстиції і є метою даної публікації. Поставлена мета досягається через такі завдання: 1) дослідження історії виникнення ідеї та запровадження інституту конституційної юстиції у світі та в Україні; 2) аналіз моделей конституційної юстиції та шляхів їх становлення; 3) визначення основних характеристик української моделі інституту конституційної юстиції; 4) аналіз функціональної сторони інституту конституційної юстиції.

Історичні аспекти. Ідеї, що лягли в основу теорії конституційної юстиції, обґрунтовувалися представниками переважно соціологічної та позитивістської шкіл права. Так, Л. Дюгі висловлював думку, що держава зобов'язана встановлювати певні закони та не встановлювати інших. Згідно з цією позицією у країнах, де діє система жорстких конституцій, декларацій та гарантій прав (мались на увазі передусім Франція та США), звичайний законодавець не може видавати закони, що суперечили б деклараціям прав та конституціям [1, с.65-66]. Г. Кельзен же змодельював ситуацію, за якої конституція передає котромусь не законодавчому органу перевірку й вирішення питання, чи певний закон відповідає конституції, й уповноважує цей орган скасовувати такий закон, який він вважає за „антиконституційний“. Стверджуючи можливість передачі такої функції якомусь особливому суду або всім судам чи вищому суду, Г. Кельзен таким чином запровадив у сучасну науку ідею створення спеціального конституційного суду, який може скасовувати закон не для одного конкретного випадку, а для всіх випадків, тобто скасувати закон як такий [2, с.296-300].

Для вітчизняної науки конституційного права термін „конституційна юстиція“ порівняно новий. Хоча, на думку деяких вчених, розвиток конституційної юстиції в Україні веде свій початок від наукових концепцій, які лежать в її основі. Так, О. Мироненко виводить витoki доктрини конституційної юстиції із закріплених у „доктринальних конституціях“ ідей правової і конституційної держави, поділу влади, верховенства права й обмеження влади, захисту прав і свобод громадян тощо. Зокрема, науковець вказує на важливість для теорії конституційної юстиції обґрунтування Б. Кістяківським, М. Ковалевським, С. Котляревським думок щодо значення судів у забезпеченні „міцності і стійкості“ права, законності, захисті конституції від спотворення звичайними законами [3, с.75-80]. Звертає він також увагу і на те, що у 1881 – 1884 роках І. Петрункевичем та М. Драгомановим було висунуто проект судового конституційного контролю у вигляді його американської моделі. Згодом вже на початку ХХ ст. автори конституційного проекту „Союзом визволення“ (ухвалений у березні 1905 року), у числі яких був І. Петрункевич, обґрунтували новаторську ідею створення спеціального конституційного суду [4, с.91-92]. Цю ж ідею у 1908 році обґрунтував у

своїй праці М. Лазаревський [5, с.84-85]. Однак ці проекти не були реалізовані, і доктрина конституційного контролю й конституційної юстиції на деякий час була забута.

Тому існування інституту конституційних судів для країн Східної Європи було в новину, адже такі суди не мали аналогів у комуністичному світі [6, с. 25]. Більше того, поняття „дотримання конституції“ чи „конституційність закону“ в радянській теорії і практиці державотворення не застосовувались [7, с. 83]. Фактично про конституційний контроль почали говорити з початком процесу державно-правового реформування (1990-1991 рр.). Трохи раніше – наприкінці 1988 року у Конституції СРСР було закріплено існування органу конституційного нагляду – Комітету конституційного нагляду, який розпочав діяльність у травні 1990 і припинив існування у грудні 1991 року [8, с. 21]. Взагалі ж у період „перебудови“ в УРСР доволі поширеною була точка зору, згідно з якою конституційний контроль суперечить принципу верховенства законодавчої влади, а відповідно – й принципу народного суверенітету. Прибічники цієї позиції вважали, що наділення особливого юрисдикційного органу конституційного контролю правом скасування актів Верховної Ради – єдиного органу, що виступав від імені всього народу, перетворює принцип народного суверенітету на фікцію [9, с. 3].

В Українській РСР конституційний контроль було запроваджено змінами до Конституції УРСР 1978 року від 24 жовтня 1990 року. Законом України від 3 червня 1992 року № 2400-ХІІ [10] передбачалось створення в Україні Конституційного Суду України, покликаною забезпечувати відповідність законів, інших нормативних актів органів законодавчої і виконавчої влади Конституції України, охорону конституційних прав та свобод особи. Втім, Конституційний Суд України за цим Законом так і не було створено – Верховна Рада України, до чийх повноважень належало призначення його суддів, спромоглася обрати тільки Голову Конституційного Суду України (ним став Л. Юзьков). Відтак лише прийняття чинної Конституції України 1996 року і ухвалення згодом Закону України „Про Конституційний Суд України“ від 16 жовтня 1996 року № 422/96–ВР відкрило шлях до реального запровадження в країні конституційної юрисдикції [11, с. 45].

Отже, на межі ХХ та ХХІ століть особливо актуальним було питання інституціоналізації конституційного контролю в Україні, обґрунтування запровадження його моделі, що знайшла втілення у чинному законодавстві.

Моделі. Існують дві основні моделі організації судового конституційного контролю – американська і європейська (хоча останнім часом відзначається тенденція до появи змішаних моделей [12, с.78]). За американської моделі повноваженнями щодо перевірки нормативних актів на відповідність конституції наділені суди загальної юрисдикції. Ця модель, крім власне США, прийнята також в Аргентині, Бразилії, Мексиці, Японії тощо. В інших країнах (зокрема, в Австралії, Естонії, Індії, Ірландії,

Канаді, Швейцарії) діє своєрідний різновид американської моделі, коли функцію конституційного контролю виконують не всі суди загальної юрисдикції, а лише суд вищої інстанції у системі загальної юрисдикції. Іноді відповідні питання розглядає не весь верховний суд, а його спеціальна палата, а в ряді країн для цього передбачене створення спеціального складу верховного суду [13, с.353].

Іншою моделлю організації судового конституційного контролю є європейська або австрійська (її ще називають кельзенівською). Вона характеризується наявністю спеціального державного органу, відокремленого від системи судів загальної юрисдикції. Головним завданням цього судового (конституційного суду, як у більшості країн, де діє ця модель) або квазісудового (конституційної ради, як у Франції, країнах – колишніх французьких колоніях та Казахстані) органу є оцінка конституційності законодавчих актів, хоча він може бути наділений і рядом інших повноважень (обсяг цих повноважень різниться у різних країнах). Цю модель ще іноді називають централізованою, а американську – децентралізованою.

Деякі науковці виводять залежність моделі конституційної юстиції від шляху генези конституційного контролю. Так звана американська модель і її скандинавський різновид є першим способом – природнім, коли конституційний контроль генерується самою правовою системою, тобто є наслідком процесів, пов'язаних із трансформацією правової системи та державного механізму. Другий спосіб – штучний, коли створюється доктрина, а потім на її основі відповідний інститут, як це відбулось в Європі. Третій спосіб генерації (синтетичний) має зовнішній характер і є у чистому виді запозиченням у національну правову систему, хоча не виключає національної специфіки цього інституту. При цьому кожна з моделей генези конституційного контролю є наслідком сукупності особливостей правової сім'ї, в правовій системі якої вона виникає. Основні параметри конституційного контролю, як то: позиціонування, вид контролю та їх співвідношення, компетенція – є кореляцією від основоположних принципів правової сім'ї [14, с.51].

В Україні запроваджено (за І. Сліденком – запозичено) європейську модель конституційної юстиції, адже Розділ XII Конституції України [15] та Закон України „Про Конституційний Суд України“ [16] закріплюють існування особливого судового органу конституційної юрисдикції. Це є цілком закономірним, враховуючи, що українська правова система тяжіє до континентальної правової сім'ї.

Особливості української моделі. Розглянемо особливості вітчизняного варіанту європейської моделі конституційної юстиції. Як вважають деякі вчені, поняттям „конституційна юстиція“ охоплюються два види правовідносин. Вони пов'язані з діяльністю конституційного суду, характеристикою його, по-перше, як державного інституту судової влади, і по-друге, як органу, що здійснює свою діяльність у формі судового конституційного процесу [17, с.31]. Водночас вихідним пунктом для

характеристики природи конституційного суду є здійснення ним конституційного контролю як самостійного напряму державно-владної діяльності [18, с.5].

Доцільним буде визначити місце конституційного суду серед інших державних органів, а також його місце в системі органів судової влади.

М. В. Вітрук зазначає, що „конституційне правосуддя являє собою синтез, сплав двох начал – сутності конституційного контролю та форми правосуддя, в результаті чого маємо справу із самостійним видом державно-владної контрольної діяльності в спеціалізованій формі конституційного правосуддя“ [19, с.30]. Не викликає сумнівів, що конституційний суд є одним з вищих державних органів, проте існують різні погляди стосовно того, до якої з гілок влади його віднести. Послідовники Г. Кельзена виділяють його в окрему четверту (контрольно-наглядову) гілку влади [20, с.15], аргументуючи це тим, що „...конституційне судочинство знаходиться поза трьома гілками влади, бо воно піднімається над ними завдяки специфіці своїх функцій, націлених на те, щоб забезпечити рівновагу влад та контролювати додержання ними конституційних норм та загальних принципів права“ [12, с.74]. Дехто з дослідників робить при цьому застереження, що в тих країнах, де конституційним судам забезпечена незалежність функціонування, існує чотириланковий поділ влади: на законодавчу, виконавчу, судову та конституційно-контрольну [18, с.5].

Але такі погляди видаються не досить переконливими. Дійсно, конституційний суд є особливим органом в системі поділу влади, унікальним публічно-владним суб'єктом, покликаним знаходити оптимальний баланс між владою та свободою, публічними й приватними інтересами, захищати особу, суспільство і державу від безпідставних посягань [21, с.29]. І в силу специфіки своєї політико-правової природи він може розглядатися відокремлено від судової влади, як один з вищих органів державної влади, проте він беззаперечно є органом судової влади, адже контроль, який ним здійснюється, за змістом – конституційний, а за формою – судовий [22, с.120]. Крім того, Конституція України в статті 125 прямо відносить Конституційний Суд України до судової гілки влади. Тому варто погодитись з тими вченими, які обстоюють точку зору, що Конституційний Суд України належить до судової гілки влади, займаючи в ній окреме незалежне місце [23, с.18].

Як правило, співвідношення конституційної юстиції та судової влади визначається двома способами. Перший заснований на аналізі конституційного і законодавчого закріплення статусу й повноважень органу конституційної юстиції. Зокрема, звертається увага на те, чи статус конституційних судів визначено в окремому розділі конституції, окремим законом, чи разом з регламентуванням всієї судової системи; чи вказується у конституції та законах на належність конституційної юстиції до органів судової влади. Зокрема, якщо проаналізувати норми Розділів VIII та XII Конституції України, бачимо, що хоча законодавець і відокремив

Конституційний Суд України від інших судів, закріпивши його статус в окремому розділі, проте відніс його до органів судової влади: „судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції“ (частина 3 статті 124 Конституції України).

Другий спосіб полягає в тому, щоб зосередитися на змістовному аналізі понять та категорій і встановити, чи є діяльність органів конституційної юстиції здійсненням правосуддя. З урахуванням того, що основні принципи й форми діяльності конституційних судів і судів загальної юрисдикції збігаються, доходимо висновку, що конституційні суди, „...якщо застосовувати до них загальнотеоретичні критерії, здійснюють правосуддя і, відповідно, є носіями судової влади поряд з іншими гілками судової системи – судами загальної юрисдикції і спеціалізованими судами...“ [24, с.96]. Слід зазначити, однак, що це відноситься до конституційних судів, а конституційні ради, які дійсно певним чином відокремлені від судової системи, є квазісудовими органами.

Отже, конституційний суд, в тому числі Конституційний Суд України, є органом правосуддя, складовою судової влади. Як правило, конституційний суд відокремлений від системи судів загальної юрисдикції (хоча в деяких країнах, напр., у ПАР він визначається як вища судова інстанція [25, с.152]). Як зазначає М. Савчин, повноваження Конституційного Суду України і судів загальної юрисдикції розмежовані принципами субсидіарності та підвідомчості [26, с.74]. Тобто до конституційного суду не можна оскаржити в апеляційному чи касаційному порядку рішення судів загальної юрисдикції. Проте не можна заперечувати того, що конституційний суд займає чільне місце, яке визначається не ієрархічною підпорядкованістю йому інших видів судів, а його компетенцією, характером діяльності, що впливає на правотворчість і правозастосування [19, с.87].

Виходячи з викладеного, можна стверджувати, що в інституційному аспекті конституційна юстиція в Україні конституційно і законодавчо закріплена і функціонує, створюючи відповідну практику. Якщо ж розглядати категорію „конституційна юстиція“ ширше, як політико-правову реальність і як науку майбутнього, яка має розвиватись на стику юриспруденції і політології [27, с.47], то в цьому аспекті вона ще перебуває на стадії становлення в Україні.

Функціональна характеристика інституту конституційної юстиції. Як вже зазначалося, здійснення конституційного контролю є головною функцією конституційних судів. На думку І. Сліденка, інституційна специфіка є наслідком способу, в який здійснюється конституційний контроль [14, с.50]. Відомо, що конституційний контроль за часом його здійснення може бути попереднім або наступним. Також виділяють його види за формою, за змістом, за обов'язковістю тощо. За звичай конституційний контроль, що здійснюється у рамках конституційної юстиції, є наступним (попередній частіше застосовується при перевірці на

відповідність конституції міжнародних договорів), обов'язковим, як абстрактним, так і конкретним, матеріальним і формальним [19, с.30]. При цьому конкретний контроль є більше властивим для американської моделі конституційної юстиції, в той час як абстрактний контроль застосовується при континентальній або змішаній моделях.

Для характеристики сучасного інституту конституційної юстиції властиве наділення його певними „міжнародно-релевантними“ [28, с.119] повноваженнями. Це обумовлене тим, що поглиблення взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права носить характер об'єктивної закономірності, яка відображає загальнішу закономірність – поглиблення взаємодії національного суспільства зі світовим співтовариством [29, с.115]. Не останню роль у механізмі забезпечення такої взаємодії мають й органи конституційної юстиції, здійснюючи повноваження щодо конституційного контролю міжнародних актів, тлумачачи норми міжнародного права тощо. Контроль конституційності міжнародних договорів передбачено серед повноважень більшості європейських органів конституційної юрисдикції, що сприяє забезпеченню верховенства конституції на території держави. Закріплення в конституції і законодавстві конкретної держави тієї чи іншої форми конституційного контролю (попередній, наступний чи їх поєднання), а також юридичних наслідків відповідних рішень залежить від ролі органу конституційної юрисдикції в правовій системі держави, а також від співвідношення норм міжнародного та національного права.

Конституційний контроль є головною функцією органів конституційної юстиції, але не єдиною. Історично конституційна юстиція виникла для перевірки конституційності законів парламенту. Потім предметом розгляду конституційного суду стало питання конституційної відповідальності глави держави за державну зраду, порушення конституції і т.д. (імпічмент). Поступово предмет юрисдикції конституційних судів ще більш розширявся. У сучасних умовах компетенція конституційних судів у різних державах різноманітна й індивідуальна [19, с.154]. Наприклад, за конституційними судами деяких держав закріплюється функція тлумачення конституції (Росія, Угорщина, Болгарія, Молдова), в той час як в інших державах конституційні суди уповноважені тлумачити лише закони (як Конституційний Трибунал Польщі), а деякі взагалі не можуть тлумачити ні Конституцію, ні закони (Литва, Чехія).

По-різному вирішується й питання повноважень конституційних судів щодо участі або контролю за процедурою застосування відповідальності вищих посадових осіб. Наприклад, Конституційний Суд Литовської Республіки бере участь у притягненні до відповідальності членів Сейма, державних посадових осіб, у Болгарії – президента та віце-президента, а у Словаччині, Чехії та Росії – лише президента. Незвичним є закріплення за деякими конституційними судами вирішення питання про конституційність політичних партій (Молдова, Болгарія, Польща) або контролю за проведенням виборів (Колегія конституційного нагляду у

складі Державного суду Естонської Республіки). Хоча майже в усіх державах Центральної та Східної Європи (виключаючи Росію, Україну та Білорусь) у конституційних судів є певні повноваження, пов'язані з реалізацією норм виборчого законодавства. Так, Конституційний суд Литовської Республіки надає висновок щодо порушень законів про вибори під час виборів Президента або членів Сейму; Конституційний суд Болгарії приймає рішення у спорах про законність обрання президента, віцепрезидента, народного представника; Конституційний суд Молдови підтверджує результати парламентських і президентських виборів; Конституційний суд Словаччини розглядає питання про дійсність мандату члена Національної ради Словацької Республіки [30, с.16-17].

Таким чином, бачимо, що повноваження органів конституційної юстиції здійсненням власне конституційного контролю не вичерпуються. Основне завдання таких органів полягає у забезпеченні верховенства Конституції та режиму конституційності в державі, часом через здійснення повноважень у сфері політичних і виборчих відносин. Роль конституційної юстиції не зводиться лише до правової охорони конституційних норм і принципів, а значною мірою реалізується також у творчому „пошукові“ права відповідно до принципів верховенства права і справедливості [26, с.3].

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що інституціоналізація конституційної юстиції в Україні у тому вигляді, якого вона набула з прийняттям Конституції України 1996 року, була орієнтована на європейську модель (а саме – австрійський її різновид). Конституційний Суд України як орган конституційної юстиції є вищим органом державної влади, органом правосуддя, складовою судової влади, де він займає чільне місце, хоча й відокремлений від системи судів загальної юрисдикції.

Наділення органу конституційної юстиції певним набором повноважень залежить від конкретно-історичних особливостей правової системи держави. Так, залучення або навпаки відмежування конституційного суду від вирішення питань політичного характеру свідчить про загальне співвідношення права й політики в теорії і практиці конкретної правової системи. Визначення повноважень, спрямованих на захист конституційних прав людини і громадянина, а також їх широке застосування вказують на гуманістичну спрямованість функціонування держави. Наявність та особливості міжнародно-релевантних повноважень залежить від ролі органу конституційної юрисдикції в правовій системі держави, а також від встановленого у ній співвідношення норм міжнародного та національного права. Виходячи з актуальних пріоритетів розвитку суспільно-правового життя держави, набувають більшої ваги і певні повноваження органів конституційної юстиції, що також пояснює інтерес до глибших наукових досліджень в цій сфері.

Використані джерела:

1. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / Л. Дюги. — Репр. воспр. изд. 1908 г. — О. : Юридична література, 2005. — 959 с.

2. Кельзен Г. Чисте Правознавство: З додатком: Проблема справедливості / Г. Кельзен / Олександр Мокровольський (пер.з нім.). — К.: Юніверс, 2004. — 496 с.
3. Мироненко О. Від „праведного автономізму“ до виникнення ідеї конституційного суду (межа XIX-XX століть) / О. Мироненко // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 6. — С. 73–88.
4. Там само. — С. 86–96.
5. Мироненко О. Іван Петрункевич як фундатор ідеї новітньої європейської моделі судової конституційної юстиції (До питання про пріоритети і відновлення історичної справедливості у юридичній науці і практиці) / О. Мироненко // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — №1 (24). — С. 79–96.
6. Шварц Г. Конституционные суды: в общем и в частности / Г. Шварц // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. - 1993. - №: 2. - С. 24–28.
7. Мироненко О. Від „праведного автономізму“ до виникнення ідеї конституційного суду (межа XIX - XX століть): Продовження / О. Мироненко // Вісник Конституційного Суду України. — 2002. — № 3. — С. 81–93.
8. Насадюк А. Конституционная эволюция. История развития института конституционного контроля на территории Украины / А. Насадюк // Юридическая практика. — 2007. - №11 (481). — С.21.
9. Черкес М., Васильев А. Про Конституційний Суд УРСР / М. Черкес, Васильев А. // Радянське право. — 1991. - № 4. — С. 3. (Цит. за: Алексеенко И. Г. Европейская модель конституционной юстиции: Сравнительно-правовая ретроспектива. — Днепропетровск, 1998. — С. 15).
10. Про Конституційний Суд України: Закон України від 3 червня 1992 року № 2400-ХІІ // Голос України. — 1992. — № 123.
11. Домбровський І.П. Конституційний Суд України: початок нової каденції / І. П. Домбровський // Вісник Конституційного Суду України. — 2006. - №5-6. — С.45.
12. Алексеенко И.Г. Становление и развитие института конституционной юстиции (историко-правовая ретроспектива) / И. Г. Алексеенко // Вісник Дніпропетровського університету: Правознавство. - 1998. - Вип.: 4. - С. 71–80.
13. Шляхтун П.П. Конституційне право: Словник термінів / П. П. Шляхтун. — К.: «Либідь», 2005. — 568 с.
14. Сліденко І. Щодо деяких передумов виникнення та механізмів генези інституту конституційного контролю / І. Сліденко // Юридичний журнал. — 2008. — № 7-8 (74). — С. 50–51.
15. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради. — 1996. - № 30. - Ст.141.
16. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 року N 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради. — 1996. - № 49. - Ст. 272.
17. Скомороха В.Є. Проблеми становлення та розвитку конституційної юстиції в Україні / В. Є. Скомороха // Конституція України – основа модернізації держави та суспільства: Матеріали наук.конф., 21-22 червня 2001 р., Харків. — Х.: Право, 2001. — С.31–41.
18. Кельман М.С. Конституційний контроль як засіб захисту Конституцій у національних правових системах континентального права / М. С. Кельман: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького.— К., 2001.—204 с.
19. Витрук Н.В. Конституционное правосудие: Судебно-конституционное право и процесс / Н. В. Витрук: Учеб. пособие. -2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристъ, 2005. — 525 с.
20. Гергелійник В. О. Правові проблеми становлення та функціонування конституційної юстиції України / В. О. Гергелійник : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02/ Нац. акад. внутр. справ України. — К., 1999. — 203 с.

21. Бондарь Н.С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия: защита прав человека Конституционным Судом Российской Федерации / Н. С. Бондарь. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2005. – С. 29.
22. Шаповал В.М. Проблемы становления конституционной юрисдикции в Украине / В. М. Шаповал // Дайджест Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2004. - №10 (2). – С. 118–125.
23. Савенко М.Д. Правовий статус Конституційного Суду України / М. Д. Савенко : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2001. — 189 с.
24. Страшун Б. Конституционная юстиция и судебная власть / Б. Страшун // Конституционное правосудие. – 2006. – № 4. – С. 89–98.
25. Сакс Э. Судебная защита социально-экономических прав: дело Грутбум: [Защита прав человека в Южно-Африканской Республике (ЮАР)] / Э. Сакс // Сравнительное конституционное обозрение. – 2006. – № 1. – С.144–153.
26. Савчин М.В. Конституційний суд України як гарант конституційного ладу / М. В. Савчин : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. — К., 2003. — 218 с.
27. Мироненко О. Про деякі загальні підходи до поняття “конституційна юстиція” і предмета його історії / О. Мироненко // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 4. – С. 46–61.
28. Сергієнко Н.М. Взаємодія міжнародного та національного права в практиці Конституційного Суду України / Н. М. Сергієнко // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. - № 6. – С. 116–125.
29. Лукашук И.И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации / И. И. Лукашук // Журнал рос. права. – 2002. – №: 3. – С. 115–128.
30. Насадюк А. Уполномочены на защиту Конституции. Органы конституционной юрисдикции в государствах Центральной и Восточной Европы / А. Насадюк // Юридическая практика. – 2007. – №11 (481). – С.16-17.

Рецензент: д.ю.н., професор Баймуратов М.О.